

УДК 82.09(47)

М. Б. Дем'янюк
кандидат філологічних наук, доцент,
доцент кафедри філософії та політології
Хмельницького національного університету

ЛАКАНІВСЬКА ТОПКА: ІНТЕРПРЕТАЦІЯ Й ДИСКУРСИВНА ПРАКТИКА

Поєднання різних тенденцій, їх існування за принципом доповнення є, на думку Ю. Лотмана, найбільш продуктивним у сучасній культурній ситуації. Як зазначено в енциклопедії постмодернізму: «Важнейшей парадигмальной презумпцией постмодернистского типа философствования является презумпция отказа от интерпретации субъект-объектных отношений в качестве оппозиции» [16, с. 79]. Тому актуальною вбачається спроба осмислення зв'язку поміж літературною герменевтикою і структуралізмом не лише через бінарну опозиційність, а й шляхом пошуку площини консенсусу поміж ними. І як зазначав Поль Рікер у своєму дослідженні [20], не існує герменевтичного розуміння без зміни структури, порядку, де символіка набуває означування. Поряд із цим він наголошує, що розуміння структур не є зовнішнім щодо розуміння, яке має на меті міркувати, беручи за вихідну точку символ.

Питання взаємодії структуралізму й герменевтики досліджував російський учений А. Прокоп'єв, який підкреслює, що «... герменевтика – это попытка что-то понять и объяснить, в то время как структурализм – нечто более сложное противоречивое в своем стремлении увидеть невидимое. Герменевтика ищет помощи в историзме, биографизме и психологизме, в то время как структурализм отрицает все, даже себя» [17]. А коли мова йде про текст як твір художньої літератури вводить поняття «гра» стосовно герменевтики й «сила» стосовно структуралізму.

Можливість застосування методів структуралізму й герменевтики до аналізу сакрального тексту розглядає Н. Сазонова [18]. Автор зазначає, що на сьогодні не вироблено єдиної методології аналізу сакрального тексту, проте створення такої методології має перспективу. Її базою може стати поєднання методів структурного аналізу й герменевтики, яке передбачає співвідношення тексту з його контекстами.

Прикметно, що відомий польський теоретик та історик літератури Ришард Нич, ділячи різноманітні в літературознавстві погляди на два основних напрями, зараховує нову критику, феноменологію, традиційні герменевтичні й психоаналітичні структуралістські та семіотичні підходи до одного – першого – напрямку, де «... інтерпретаційні починання чітко обмежені» [15, с. 97].

Осмісленню герменевтикий структуралізму присвячено авторський курс Сергія Квіта «Основи герменевтики», де автор підкреслює, що структуралізм спонукає до поглибленого розгляду художніх творів і «... за умови уникнення ідеологічної абсурдизації ця методологія реалізується як надзвичайно цікавий прикладний аспект герменевтики для різних галузей знання» [9].

Однак, попри значний науковий інтерес до питань літературної герменевтики й структуралізму, поза увагою залишається проблема пошуку консенсусу означених методів у полі структурного «символістського» психоаналізу Ж. Лакана.

Метою статті є спроба інтерпретації вчення Ж. Лакана із позицій міждисциплінарної універсальності його методології.

Зразком можливості поєднання різноманітних методів вчення структурного психоаналізу Ж. Лакана, на становлення якого значною мірою вплинули екзистенціалізм М. Гайдеггера, структурна лінгвістика Ф. де Сося-

ра, структурна антропологія К. Леві-Строса. Його семінари відвідували Поль Рікер, Жак Дерідда, Ролан Барт, Юлія Крістева... Принагідно підкреслимо: К. Леві-Строс, Р. Якобсон, Р. Барт є знаковими постатами структуралізму, М. Гайдеггер, П. Рікер – засновники герменевтики. Загалом спектр різноманітності властивий інтересам Ж. Лакана. В. Мазін у книзі «Введення в Лакана» підкреслює: «Язык самого психоанализа – язык пограничный: его теории оказались востребованными и в этике, и в политике, и в эстетике, и в философии, и в критике» [14, с. 3].

Однією зі знакових праць постфрейдизму є славнозвісна «Стадія дзеркала», її роль у формуванні функції «Я» Ж. Лакана, яка стала поштовхом до активного розгортання сучасної інтерпретаційної методики. Ідеться про слово як метод означення себе, яке водночас відокремлює та єднає з Іншим. Припускаємо, бінарна структуралістська модель «Я» та «Інший» може набувати метафоричного значення в різноманітних наукових дисциплінах. Відбувається зустріч зі дзеркальним відображенням-двійником (метафора Уявного образу, «Імаго»), що радикально впливає на подальше становлення особистості. Уважаємо, що перше прочитання твору дещо порівнюється з першим впізнанням себе в дзеркалі, що й у тому, і в іншому випадку позначається на подальшому існуванні суб'єкта. Так, у площині рецептивної естетики Г. Яусс у статті «Естетичний досвід і літературна герменевтика» серед іншого наголошує на важливості саме першого сприйняття літературного твору [2, с. 295].

«Твір мистецтва, який про щось повідомляє, влаштовує очну ставку читача із самим собою», – зазначає Г. Гадамер у статті «Естетика і герменевтика», а далі говорить таке: «Для реципієнта зрозуміти мистецький твір означає неминуче зустрітися із самим собою» [4, с. 13], що натякає на співзвучність дзеркального мотиву Ж. Лакана й текстового Г. Гадамера. У наступній статті «Актуальність прерасного» Г. Гадамер, подібно до Ж. Лакана, робить наголос на ідентифікації, із тією відмінністю, що розглядає цей процес у площині літературного твору: «Я ідентифікую щось із тим, що було або є, і тільки ця ідентичність становить зміст твору» [4, с. 73]. Отже, у світлі вищеозначеної проблеми доцільно припустити, що поміж лаканівським символічним трактуванням Дзеркала та потрактуванням Твору школою герменевтики існує певна аналогія, адже в цьому контексті й Дзеркало, і Твір є засобами впізнання Себе та пізнання Себе й Іншого. С. Квіт у своїй монографії «Герменевтика стилю» зазначає: «Знайомлячись із есеєм, ми завжди уявляємо собі автора з його емоціями і прагненнями, спілкуючись із ним через читання, а також немовби вдивляємося у дзеркало на самих себе» [10, с. 137].

Якщо вести мову про рецептивний аспект сприйняття, то поза сумнівом лишається те, що читач уподібнюється з героєм, переймається його міркуваннями та почуттями, що відповідає вказівкам Ж. Лакана розуміти стадію дзеркала «как некую идентификацию во всей полноте смысла, придаваемого этому термину анализом, а именно как трансформацию, происходящую с субъектом, когда он берет на себя некий образ» [11]. Видовжуючи себе літературним твором, читач впізнає своє реальне Я в нових, необов'язково наявних у реальному житті обставинах, адже Твір випереджує досвід читача, так само

як і «ликующее понятие своего зеркального образа» не відповідає внутрішньому хаотичному досвіді дитини. Лише через порядок Уявного, у якому «... в двойственном отношении стремится завершиться мир его изготовления» [11], стає можливим осягнення себе. Отже, світом художнього твору, словом Іншого, яке уподібнилося із прихованим власним, мовби в дзеркалі, людина пізнала себе «под взглядом», на «сцене Другого». Зазначимо, у ролі Іншого виступає не лише герой, письменник щодо читача, чи критик щодо письменника, а й культура, традиція, соціум. Зустріч свідомостей водночас свідчить про розчиненість у мові, зміщення людини відносно Его, децентрованість, що надає можливість інтерпретувати Твір як Символ зустрічі символів, якими «... человек прорастает в значительно большей степени, нежели он об этом подозревает» [12], що є об'єктом дослідження структурного психоаналізу.

Подібній інтерпретації підлягає уявний образ, який виникає на «стадії дзеркала» або ж, відповідно до вибраної теми, у процесі читання, як результат зустрічі читача й автора слова. Нагадаємо, що, на думку Ж. Лакана, «Імаго» властиві такі риси: він є ідеальним, завершеним, цілісним, статуарним, що, гадаємо, притаманно художньому образу загалом. Він є ілюзорним, уявним, оскільки має випереджувальний характер стосовно розвитку дитини. Зазначимо, доволі часто літературний герой своїм життєвим багажем перевершує власний досвід читача, що, безумовно, сприяє розширенню його світоглядних горизонтів, як зазначає Г. Гадамер: «Мистецький твір означає приріст буття» [4, с. 82], «Те, що представлене через образ, через цей образ поєднується з буттям» [4, с. 47]. Він є формативним, тобто впливає на формування особистості, що також є притаманним або ж принаймні бажаним для художнього твору загалом. Він є відчуженим, «зазеркальним» щодо іншого, так само як і літературний персонаж, який, незважаючи на внутрішню спорідненість із ним, залишається героєм у площині літературного тексту, що відповідає лаканівському мотиву втраченої реальності й пошуку загубленої цілісності в цьому випадку посередництвом літературного твору.

У «Стадії дзеркала» зазначено, що вищеперераховані властивості Уявного образу («Імаго») призводять до нової травми: суб'єкт розщеплюється на «Я» – і «моє Я» – об'єкту ідеальну форму, основною метою якої є загарбання «Я». Дещо подібний процес розщеплення спостерігаємо під час читання твору: читач («Я») в полоні художнього образу («мого Я»), який веде за собою оману відродження втраченої цілісності.

Головною логічною конструкцією, яку вибудовує Ж. Лакан, є триада «Реальне-Уявне-Символічне». Її можна трактувати як ту, що має певну подібність із фройдівською психічною структурою особистості: «Вона-Я-Над-Я». Якщо ж використовувати базові поняття герменевтики, то можна говорити ще й про таку подібність: «Текст-Читач-Літературна критика».

У праці «Функция и поле речи и языка в психоанализе» Ж. Лакан зазначає, що Реальне, «... есть та часть конкретного трансиндивидуального дискурса, которой не хватает субъекту для восстановления непрерывности своего сознательного дискурса» [12]. Подібній інтерпретації підлягає Текст як неусвідомлений засіб відновлення цілісності, дії творчого інстинкту. Реальне як цілісність несвідомого, домовне несвідоме, «до досвідний досвід» є відсутнім, чинить опір символізації, структурується як мова. Реальне, зазначає польський учений С. Жижек у статті «...Невыносимая легкость бытия», – «... это чисто виртуальный, «реально несуществующий» порядок бес-субъектного исчисления, который тем не менее регулирует всякую «реальность» как материальную, так и/или воображаемую» [7]. Аналогічно Текст як потенційно енер-

гетичне джерело до миті зустрічі із читачем відчужений, відсутній і являє собою «... реестр опыта, у которого отсутствует любое отличие или нехватка» [12]. У ролі автора, зазначимо, виступає також кожен Читач, який щоразу народжує Твір у собі заново, «реконкіста» (Н. Зборовська) автора спонукає подібний процес у читачеві, надає тексту буттєвості.

Щодо наступної з вищеперерахованих ознак Реального, то ймовірно, що Текст, як і Реальне, чинить опір символізації, адже, як зазначав К. Юнг, сутнісно процесу творення є неусвідомлене одухотворення архетипу. «Людина децентрована відносно світу, який переважає її та від неї виривається» [3]. Відповідно, Текст як сукупність наперед заданих символів, через які автор прагне виразити свої внутрішні пошуки, не завжди задовольняє його. Згадаймо, принаймні, гартування вогнем багатьох сторінок літературних шедеврів. Кропіткі пошуки того слова-символа, що стає поштовхом залучення до віртуалізованого світу, створеного автором, свідчать про прагнення відсутнього бути присутнім, прочитаним. Тому Реальне (Текст) структурується як мова – царина апріорно заданих приховано-відкритих символів, спроможна поєднати автора й читача. «Всякая же речь требует себе ответа» [12], – зазначає Ж. Лакан, що співзвучно мотивам праці Г. Яусса, де автор наголошує: «... часть герменевтического задания полягає в тому, щоби викликати текст до живої розмови, де первинним завжди є питання та відповідь» [2, с. 292]. Отже, будь-який Текст потребує свого Читача, адже «справжній текст пишеться для того, щоб його читали» [4, с. 155].

Бар'єр відчуженості, що, нагадаємо, є притаманною рисою Реального, стає певною мірою подоланим шляхом уходження в «порядок Уявного», який у запропонованому ракурсі ототожнюється із читачем. До смислової співзвучності Уявного образу та художнього образу в значенні зустрічі із Собою та Іншим, які в цьому випадку доволі часто є синонімами, а не навпаки (улюблена фраза Ж. Лакана – крилатий вираз А. Рембо «Я – це Інший»), додаємо домінування бажання визнання на рівні Уявного (Читача), саме тому в лаканівській праці підкреслюється, що в таємницю шифрованим включений дискурс іншого. Тому пошук цілісності, згідно з Ж. Лаканом, відбувається також у площині інших, поза собою, при цьому супроводжується певними почуттями, такими як любов, ненависть, що мають різноманітні вияви.

Ключовими термінами Символічного є заборона, закон, що підкреслює домінуючу позицію над Реальним та Уявним. Загалом головний момент лаканівської топіки – це взаємодія уявного як джерела суб'єктивного ілюзорного синтезування й символічного, яке являє собою сукупність об'єктивних механізмів мови та культури. Оскільки Реальне порівнюється з Текстом, а Уявне – із Читачем, то логічним продовженням метафоричного глумачення лаканівської триади є ототожнення Символічного із Критикою: «Словом его бытие оправдывается или Словом же осудится» [12]. Твір як результат «еруптивного сили натхнення» є водночас «запитом любові» письменника, якому далеко не байдуже сприйняття читачською аудиторією: «Его субъекта ищет соблазнить его Супер Его» [12]. Трактуючи висловлювання Лакана: «Вот почему желание не есть ни призыв к удовлетворению (творчий инстинкт – М. Б.), ни запрос в любви (визнання твору Іншим – М. Б.), но разница, получаемая вычитанием первого из второго, сам феномен их раскола» [11], припускаємо, що саме ця різниця і є об'єктом дослідження літературної критики.

Цікаво описує лаканівське символічне Н. Калина, указуючи на таке: «Символічне – це структурний рівень мови і соціальних відносин. На цьому рівні суб'єкт не є Буттям-у-собі (Реальним) чи Буттям-для-Себе (Уяв-

ним), а швидше – «Буттям-для-інших» [8]. У ракурсі нашого дослідження висловлювання трактується так: суб'єкт не є Буттям-у-собі (Текстом) чи Буттям-для-себе (Читаєм), а швидше Буттям-для-інших (Літературною Критикою).

Показовим є використання лаканівської триструктурної моделі під час дослідження літературних текстів. Наприклад, аналіз трагедії Шекспіра «Гамлет» засвідчив, що перипетії твору пов'язані передусім зі зміщенням у площині Символічного. Адже лаканівська топіка в цьому тексті відповідає аналогам: Реальне – Королева, Уявне – Король, Символічне – Гамлет. Отже, маємо наочний приклад зміщення ролей: юний Гамлет ототожнюється із Символічним, виконуючи роль Іншого, зокрема лаканівського Символу, фрейдівського Над-Я, Батька, тоді як Король (Батько, Символ) переходить у площину Уявного, стає привидом. «Без его гибели и появления с того света не было бы всей трагедии...», – зазначає О. Анікстон [1, с. 45]. Якщо припустити, що цей твір відображає внутрішні колізії власне однієї Людини, яка містить у собі й Гамлета, і Королеву, і Короля, то стає очевидним, що йдеться про неузгодженість у внутрішньому світі людини. Можливо, трагедійний мотив глибокої непримиримості з Реальним (конфлікт Гамлета з королевою), перехід Символічного в площину Уявного (гідний король стає лише Привидом, тоді як на зміну йому злочинним шляхом приходять негідник) є дзеркальним відображенням розчарування в ідеалах Ренесансу, яке поширилося в Англії й, звичайно, не оминуло Шекспіра. «Если в королевском доме нарушен порядок, море вторгнется во владения земли. Отголоски этих верований слышны в конце шестнадцатого века у Шекспира», – зазначає Ж. Лакан [13, с. 291].

Також підтвердженням універсальності лаканівської методології є відображення духовних пошуків Івана Вишенського, які є символічними для України, адже пошуки Символу – відродженої України, є визначальними як у культурній, так і в політичній царині [6, с. 269].

Отже, багатогранність поглядів, поліаспектність вчення Ж. Лакана дають змогу робити спроби «про – читання», інтерпретації структурного психоаналізу, зокрема його топіки, через категорії герменевтики, пошуку відповідних аналогій у дискурсі зазначених методів, що передбачає можливість дещо відійти від антиномії при трактуванні співвідношення герменевтика-структуралізм. «Символістський» психоаналіз, який викликав неабиякий інтерес як у полі герменевтики, так і структуралізму, надає можливість пошуку компромісу зазначених методологій.

Зазначимо, поруч із різкою універсальністю лаканівської моделі варто говорити про її неймовірну пластичність, здатність набувати усталеності, конкретики на самотньому ґрунті, що відкриває нові горизонти для подальших досліджень.

Література

1. Анікст А.А. Трагедия Шекспира «Гамлет». Лит. комментарий / А.А. Анікст // Анікст А.А. Кн. для учителя / А.А. Анікст. – М. : Просвещение, 1986. – 124 с.
2. Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. / за ред. М. Зубрицької. – Львів : Літопис, 1996. – 632 с.
3. Барант Р. Жак Лакан («Глубинная психология») / Р. Барант, И. Барант [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://lacan.narod.ru/ind_lak/oni_1.htm.
4. Гадамер Г.Г. Герменевтика і поетика / Г.Г. Гадамер. – К. : Юніверс, 2001. – 288 с.
5. Грабович Г. До історії української літератури : дослідження, есеї, полеміка / Г. Грабович. – К. : Критика, 2003. – 631 с.

6. Дем'янюк М.Б. Специфіка світогляду Івана Вишенського у дискурсі структурного психоаналізу / М.Б. Дем'янюк // Актуальні проблеми духовності : збірка наукових праць / Мін. осв. і науки молоді та спорту України ; Криворізький держ. пед. ун-т. – Кривий Ріг : ДВНЗ «КНУ», 2014. – Вип. 15. – С. 261–270.

7. Жижек С. Невыносимая легкость бытия / С. Жижек [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://lacan.narod.ru/ind_lak/ziz12.htm.

8. Калина Н.Ф. Структурно-аналитический подход в терапии / Н. Ф. Калина // Основы психоанализа [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://lacan.narod.ru/kalina/default_24.htm.

9. Квіт С.М. Основи герменевтики : [навчальний посібник] / С.М. Квіт. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2003. – С. 90.

10. Квіт С.М. Герменевтика стилю / С.М. Квіт. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2011. – 143 с.

11. Лакан Ж. Стадия зеркала и ее роль в формировании функции «Я» / Ж. Лакан [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://lacan.narod.ru/ind_lak/lac_r6.htm/.

12. Лакан Ж. Функция и поле речи и языка в психоанализе / Ж. Лакан [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://lacan.narod.ru/ind_lak/lac_r2.htm.

13. Лакан Ж. Этика психоанализа / Ж. Лакан ; пер. А. Черноглазова // Семинары: Книга VII (1959–1960) / пер. с фр. – М. : Гносис, Логос, 2006. – 416 с.

14. Мазин В.А. Введение в Лакана / В.А. Мазин. – М. : Наука, 2006. – 67 с.

15. Нич Р. Світ тексту: постструктуралізм і літературознавство / Р. Нич. – Львів : Літопис, 2007. – 316 с.

16. Постмодернізм. Енциклопедія. – Мн. : Інтерпресервис ; Книжный Дом, 2001. – 1040 с.

17. Прокопьев А.А. Герменевтика и структурализм: критический взгляд на литературу / А.А. Прокопьев // Language and Literature. – 2004. – Вып. 20.

18. Сазонова Н. Структурализм и герменевтика в анализе сакрального текста: к постановке проблемы / Н. Сазонова [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://vestnik.tspu.edu.ru/files/vestnik/PDF/articles/sazonova_n_i_199_202_11_113_2011.pdf.

19. УСЕ : Універсальний словник – енциклопедія / гол. ред. ради чл.-кор. НАНУ М. Попович. – 2-ге вид., доп. – К. : ПВП Всеуито, 2001 ; Л. : ЛДКФ Атлас, 2001. – VII + 1575 с.

20. Le Conflit des interprétations. Essais d'herméneutique. Par Paul Ricoeur. Paris, Editions du Seuil, 1969.

Анотація

Дем'янюк М. Б. Лаканівська топіка: інтерпретація й дискурсивна практика. – Стаття.

У статті досліджується структурний («символістський») психоаналіз Жака Лакана як специфічний метод пізнання, якому властива універсальність і міждисциплінарність, що відкриває широкі перспективи подальших досліджень, а також створює умови перегляду сталих поглядів щодо бінарної опозиційності між герменевтичними і структуралістськими методологіями. Учення Ж. Лакана допускає можливість «про-читання», інтерпретації структурного психоаналізу, зокрема його топіки, шляхом використання категорій герменевтики, пошуку відповідних аналогій у дискурсі вказаних методів, що дає змогу відійти від антиномії в потрактуванні співвідношення «герменевтика – структуралізм». Зроблено висновок, що саме «символістський» психоаналіз, який викликав великий інтерес, у полі як герменевтики, так і структуралізму створює можливості компромісу вказаних методологій.

Ключові слова: герменевтика, структурний («символістський») психоаналіз, структуралізм, «Реальне-Уявне-Символічне», «Текст-Читач-Літературна критика».

Аннотация

Демянюк М. Б. Лакановская топика: интерпретация и дискурсивная практика. – Статья.

В статье исследуется структурный («символический») психоанализ Жака Лакана как специфический метод познания, которому свойственны универсальность и междисциплинарность, что открывает широкие перспективы дальнейших исследований, а также создает условия пересмотра установившихся взглядов относительно бинарной оппозиционности между герменевтическими и структуралистическими методологиями. Учение Ж. Лакана допускает возможность «про-чтения», интерпретации структурного психоанализа, в частности его топика, путем использования категорий герменевтики, поиска соответствующих аналогий в дискурсе указанных методов, что позволяет отойти от антиномии при трактовке соотношения «герменевтика – структурализм». Сделан вывод, что именно «символический» психоанализ, который вызвал большой интерес, в поле как герменевтики, так и структурализма создает возможности компромиссов указанных методологий.

Ключевые слова: герменевтика, структурный («символический») психоанализ, структурализм, «Реальное-Вображаемое-Символическое», «Текст-Читатель-Литературная критика».

Summary

Demianiuk M. B. Lakan's Topic: Interpretation and Discursive Practice. – Article.

The article deals with Zhak Lakan's structural («symbolic») psychoanalysis as a specific method of cognition which is universalism and interdisciplinary. It opens wide prospective for further research and also creates conditions for reconsideration of views on binary opposition between hermeneutic and structuralistic methodologies. Lakan's theory entertains a possibility of «reading», interpretation of structural psychoanalysis in particular regarding his topics using categories of hermeneutics, searching corresponding analogies in discourse mentioned methods which allow to estrange from antinomy while interpreting ratio «hermeneutics –structuralism». It was made a conclusion that of all others «symbolic» psychoanalysis, which arouses interest, creates possibilities compromises of mentioned methodologies both in the field of hermeneutics and structuralism.

Key words: hermeneutics, structural «symbolic» psychoanalysis structuralism, «Real-Fancied -Symbolic», «Text-Reader-Literary Criticism».